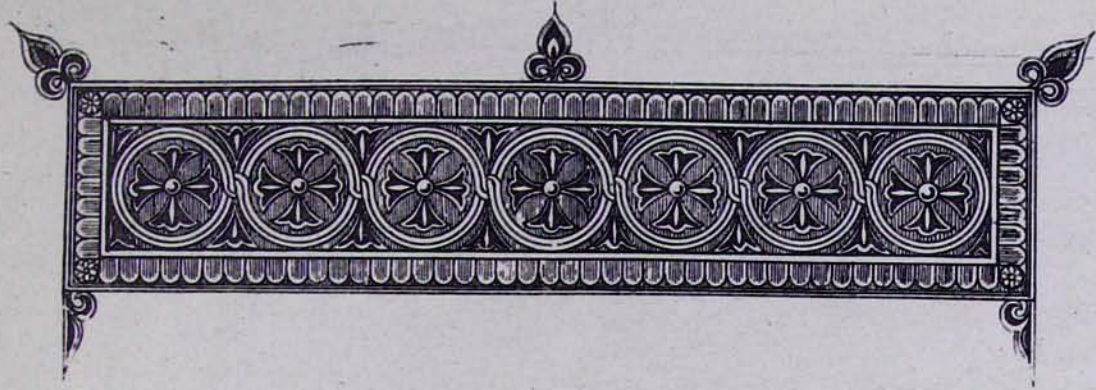

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԾԱԹՅԱ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱԶՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ատենադարանի ձեռագիր գանձերի մեջ հատուկ ուշադրության արժանի են արծաթյա կաղմերը, որոնց ուսումնասիրությունը կարող է շատ հետաքրքրական նյութ հայթայթել հայ արվեստի պատմության համար:

Ձեռագրերի արծաթյա կաղմերի պատրաստումը միջնադարյան հայ արվեստի հետաքրքրական և յուրահատուկ ճյուղերից էր¹, կապ ունենալով արվեստի մի քանի ճյուղերի հետ միաժամանակ: Որպես արժեքավոր մետաղի հետ զործ ունեցող արվեստ, նա իհարկե անխզելիորեն կապված է ոսկերչության հետ, բայց միևնույն ժամանակ կասկածից վեր է, որ այդ կաղմերի վրա քանդակված կերպարներն ու զարդերը ոչ միայն հայկական մանրանկարչության հարուստ ձևերի վերարտադրությունն են, այլև նյութին (արծաթ) հարմար ճկուն ձևեր:

Արծաթյա կաղմերը սերտորեն կապված են կաշնպատ կաղմերի հետ, քանի որ երկուսն էլ հիմնականում նույն նպատակին են ծառայում՝ պահպանել ձեռագիրը մաշվելուց, ինչպես նաև գեղեցիկ տեսք տալ նրան: Մեր ձեռագրերի կաշնպատ կաղմերի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ նրանք սկիզբ են առնում դեռ Բագրատունյաց շրջանից:

Ջանից (Ժ դարից)², որից որոշ ժամանակ հետո սկսվում է նաև արծաթյա կաղմերի պատրաստումը: Բացի կաշվից ու արծաթից (որոնց մեջ օգտագործում էին տախտակի կտորներ), ձեռագրերը կաղմվում էին նաև այլ նյութերով, ինչպես, օրինակ, փղոսկրով, որով մեզ հասել է էջմիածնի Ավետարանի հոյակապ կաղմը:

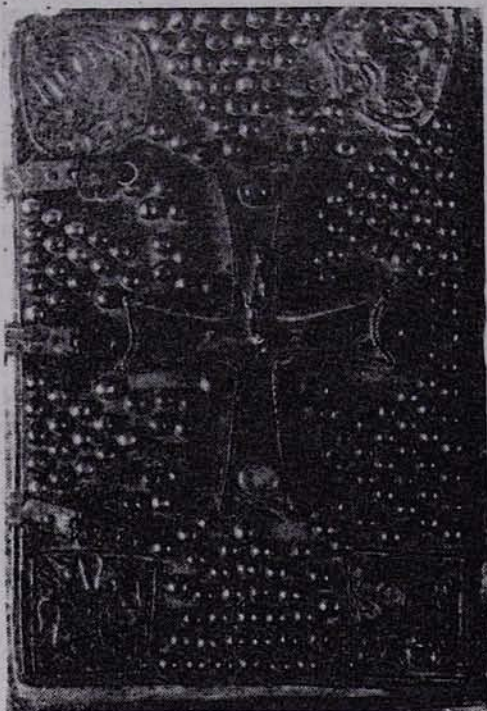
Ձեռագրերի արծաթյա կաղմերը պատրաստվում էին բնականաբար նրա կաշնպատումից հետո և այն էլ մերթ մի քանի դար անց: Այդ մասին են վկայում կաղմի արծաթյա թերթի տակ գտնվող կաշնպատ կաղմի վրայի զարդերը, որոնք իհարկե չէին լինի, եթե կաշնպատումից հետո ձեռագիրն անմիջապես արծաթապատվեր:

Որևէ ձեռագրի արծաթյա կաղմի մասին խոսելիս երեք կարևոր կետեր կան, որ պետք է ճշտել. տեղը, ժամանակը և հեղինակի (ոսկերիչ վարպետի) անձնավորությունը: Սակայն այս հարցերի ճշտումը խիստ դժվար է և բարդ, քանի որ հիշատակարաններում մեծ մասամբ նշված է լինում բուն ձեռագրի գրչության վայրը, ժամանակը և գրչի անունը, իսկ ինչ վերաբերում է կաղմին, ապա այդ մասին ստույգ տեղեկություններ սակավ են պատահում:

Մատենադարանի թվով 206 մետաղակաղմ (մեծ մասամբ արծաթակաղմ), ձեռագրերի

¹ Գաբրիել արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից», Հանգստ, 1930, էջ 14—19:

² Ք. Առաքելյան, «Կաղմերի զարգարման արվեստը միջնադարյան Հայաստանում», «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 189:

ԱՐՄԱԹՅԱ ԿԱԶՄ ԿԻՍԱԳՆԴԻԿՆԵՐՈՎ,
ԶՈՐՍ ԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԶԱՐԴԱՊԱՏՅԱՆՆԵՐՈՎ:
(Մատենադարանի ձեռագիր № 3717)

վրա ընդհանրապես նշում չկա այն մասին, թե որտեղ է պատրաստվել տվյալ կազմը: Սակայն նկատի ունենալով բուն ձեռագրի գրչության վայրը, կարելի է ենթադրել, որ, օրինակի համար, Մեծ Հայքում գրված ձեռագիրը կարող էր հենց տեղում, արծաթապատված լինել, եթե նրա կազմի ձևավորման ոճը բնորոշ է այդ տեղին և ժամանակին:

Արծաթյա կազմերի պատրաստման օջախները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ Մեծ Հայք, Կիլիկիա և գաղթավայրեր: Մեծ Հայքի կենտրոններն են Վանա լճի շրջակա վայրերը (Վան, Աղթամար, Լիմ, Մուշ, Բաղնշ և այլն) և Արևելյան Հայաստանի վանքերը (Տաթև, Գլաձոր, Էջմիածին և այլն): Արծաթակազմ ձեռագրերի քանակի տեսակետից Մեծ Հայքում ուշագրավ տեղ է գրավում Վանը (մերձակա վանքերով), որ շատ բնական է, քանի որ հենց այստեղ է դարերի ընթացքում զարգացել ոսկերչության տեղական դպրոցը:

Կիլիկյան ոսկերչության մեջ կան մի քանի հետաքրքրական անուններ՝ Հոռմկլա, Ակներ, Դրագարկ, Սկևոա և Սիս, որոնք

ընդհանրապես եղել են գրչության կարևոր կենտրոններ: Գաղթավայրերի մեջ անմիջապես աչքի են ընկնում երեք կարևոր անուններ՝ Կաֆա (Ղրիմ), Կոստանդնուպոլիս և Նոր-Ջուղա, որոնց ամեն մեկից մեզ հասել են մեծ թվով արծաթյա ձեռագրակազմեր: Պետք է այստեղ ևս ընդգծել, որ Կոստանդնուպոլիսը՝ նույնպես հայտնի էր որպես հայ ոսկերչության զարգացման կարևոր կենտրոն, ուստի այնտեղ պատրաստված արծաթյա կազմերի մեծ թվի առկայությունը մի անգամ ևս վկայում է պոլսահայ ոսկերչության նշանակության մասին:

Իհարկե այսքան շատ վայրերում չէին լինի արծաթապատ կազմեր պատրաստող ոսկերչական կենտրոններ, այլև մեր հիշած ամեն մի խմբի մեջ պետք է լինեին որոշ քաղաքներ, որտեղ քիչ թե շատ զարգացած ոսկերչություն կար: Այս տեսակետից Մեծ Հայքում, բացի Վանից, կարելի է հիշել նաև Կարին քաղաքը, գուցե և Մուշը:

Հայկական արծաթյա ձեռագրակազմերի պատրաստման կենտրոնների հարցը լուծելու

ԶՈՐԿԱԹԵՆ ԶԱՆՑԿՆԱՊԱՏ ԱՐՄԱԹՅԱ ԿԱԶՄ
(Մատենադարանի ձեռագիր № 6781)

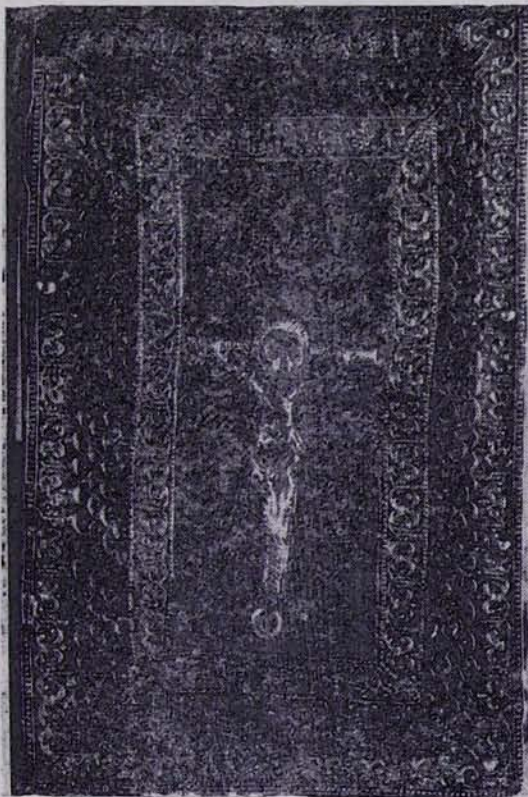
3 Ա. Սազրեյան, «Կ. Պոլսո հայ ոսկերչությունը (ԺԸ, ԺԹ դար)», «Անահիտ», 1930 (հունվար, փետրվար, մարտ-ապրիլ):

համար անհրաժեշտ է աշխարհի բոլոր ձեռագրատներում պահվող հայկական արծաթապատ ձեռագրերի ուսումնասիրությունը, որովհետև արժեքավոր կազմեր կան նաև այլ վայրերում, մանավանդ Երուսաղեմում և Փարիզում⁴։ Բացի սրանից, բազմաթիվ արծաթապատ ձեռագրեր անհետ կորել են։ Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը նկարագրում է առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Սեբաստիայում գտնվող մի հրաշալի արծաթյա կազմ⁵, որը պատերազմից հետո արդեն կորած է համարվում։

Բացառված չէ այն հանգամանքը, որ մի ձեռագիր գրված էր լինում մի տեղում, բայց արծաթապատվում բոլորովին այլ վայրում և այն էլ մի քանի դար անց։ Հավանաբար ձեռագիրը կաշիպատ վիճակում որոշ ժամանակ պահվելուց հետո, դիմում էին արծաթապատման միջոցին, ապահովելու համար ձեռագրի երկարակեցությունը։ Այսպես, օրինակ, 1324 թվականին Ակներում գրված

ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ
ՀՌՈՄԿԼԱՑՈՒՄ 1255 թ. ՊԱՏՐԱՍՏՎԱՆ
ԱՐՄԱԹՅԱ ԿԱԶՄ
(Մատենադարանի ձեռագիր № 7690)

ԴՐԱՎԱԳԱՋԱՐԴ ԿԱՄ ՄԵՏԱՂԱՅԻՆ ՁԵՎԵՐՈՎ

Ավետարանը (№ 8187) արծաթապատվել է հետագայում և մետաղյա կազմի վրա կրում է հետևյալ արձանագրությունը. «Յիշատակ է Սր. Ավետարանս Մարբարին և իւր կողայկցին ի դուռն Սր. Ստեփանոսին, ի թվին ՌՂԱ (1641)»։

Թեև Մատենադարանի արծաթապատ հնագույն ձեռագրերը ԺԱ դարում են գրված (№ 7736 Մուղնու Ավետարանը և № 6201 Տարոնում 1038-ին գրված Ավետարանը), սակայն նրանց կազմերը շատ ուշ շրջանում են պատրաստված։ Մեր օրերը հասած հնագույն արծաթյա կազմերը կիլիկյան շրջանից են։ Մատենադարանի արծաթյա ձեռագրա-կազմերի հավաքածուի մեջ ամենաարժեքավորը կիլիկյան շրջանից Կոստանդին կաթողիկոսի⁶ Ավետարանի կազմն է, պատրաստված 1255 թվականին։ Առաջին երեսի վրա կան երեք կերպարներ, մեջտեղում

⁴ F. Macler, «Documents d'art arméniens», Paris, 1924, pl. XI, CIII.

⁵ Գաբգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, նշված աշխատությունը, էջ 52—55։

⁶ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի (կաթողիկոս 1221—1267), որի պատվերով գրվել են բազմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր (տե՛ս Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Թ, էջ 5—44։

Քրիստոս (Յս. Քս. մակագրությամբ), իսկ երկու կողմերին Մարիամ Աստվածածինը (Մայր Այ) և Հովհաննես Մկրտիչը (Յովաննէս): Երկրորդ երեսի վրա կան շորս ավետարանիչները: Շատ հետաքրքրական են երկու երեսների վրայի արձանագրությունները: Երկրորդ երեսի արձանագրության մեջ թեև նշվում է, որ ձեռագիրը կազմվել է Կոստանդին կաթողիկոսի հրամանով (ա՛հեցաւ Աւետարանս և կազմեցաւ հրամանաւ ՏԵ. Կոստանդնեա կաթողիկոսի...»), բայց չկա կազմող վարպետի անունը: Բարեբախտություն է, որ հենց առաջին երեսի վրա գրված է կազմվելու թվականը՝ 97 (1255): Այս կազմը արժաթ թերթից է պատրաստված և ապա ոսկեջրած է, իսկ կերպարները դրվագման միջոցով են հորինված և վկայում են, որ հմուտ վարպետի ձեռագործ են:

Ժամանակի տեսակետից Մատենադարանի արծաթյա կազմերի ճնշող մեծամասնությունը ժէ դարից է: Միայն ժէ դարում գրված և հավանաբար նույն ժամանակ արծաթապատված ձեռագրերը ընդհանուրի գրեթե կեսն են կազմում: Իսկ բացի դրանցից, դեռ նախկին դարերից հասած ձեռագրերի զգալի մասի արծաթապատումը նույնպես ժէ դարից է, այնպես որ մշակույթի պատմության մեջ այդքան մեծ նշանակություն ունեցող այս ժամանակաշրջանը փայլում է նաև այս ասպարեզում: Արծաթյա կազմերի պատրաստումը շարունակվում է մինչև ԺԺ դար, որից հետո այս արվեստը մեռնում է:

Արծաթյա կազմեր պատրաստող վարպետ ոսկերիչները կոչվում են կազմող կամ նորոգող, մերթ-նակ հենց ոսկերիչ: Կազմող կարող է նշանակել թե՛ կաշեպատ կազմ պատրաստող, թե՛ արծաթապատող և երբեմն նույնիսկ կազմել տվող: Սակայն երբ նախ տրվում է կազմել կամ նորոգել տվողի անունը և ապա հիշվում է կազմող ոմն դպիր այսինչի կամ այնինչի անունը, պարզ է, որ արդեն հենց կազմող վարպետն է: Այսպես, օրինակ, 1313 թվականին Գլաձորում գրված Ավետարանը (№ 7842), որն արծաթապատված է ժէ դարում, հիշատակարանում ունի հետևյալ տողերը. ոմն Մեսրոպ քահանա ասում է, թե 1109 (=1660) թվականին «նորոգել տվի», իսկ մյուս էջում գրված է՝ «նորոգեցաւ Սր. Աւետարանս անաթան Զակար դպրի... ՌՃԶԸ թվին (1739)»: Պարզ է, որ հիշյալ երկու դպիրները կազմը տարբեր ժամանակներում պատրաստող և նորոգող ոսկերիչներն

են: Կամ, օրինակ, Սուրխաթում (Ղրիմ) 1352-ին գրված Ավետարանի (№ 7598) հիշատակարանի վերջում այլ ձեռագրով ավելացված է «...յիշեցիք... զվերջի նորոգել տուող Սր. Աւետարանս զխնյ. Ալեքսիանոս... կազմաւ և նորոգաւ Սր. Աւետարանս զսիկողայոս դպիրն...»:

Ջարմանալի չպետք է թվա, որ հանդիպում ենք դպիրների և ընդհանրապես կրոնավորների անունների, որովհետև խոշոր վանական կենտրոնները կարող էին ունենալ կազմողներ (կազմող գրոց) թե՛ կաշեպատման և թե՛ արծաթապատման համար: Նման երևույթ գտնում ենք նաև միջնադարյան Եվրոպայում, որտեղ նույնպես հիշվում են կրոնավորները, որոնք զբաղվել են ձեռագրերի կազմերի պատրաստմամբ:

Ոսկերչական մեծ վարպետություններ են կատարված ձեռագրերի արծաթյա կազմերը այնպես, որ դրանցից շատերը կարելի է զուլա-գործոցների համարել: Հմուտ վարպետների գործեր են արծաթյա թերթերի վրա կատարված դրվագումները (ցցուն քանդակներ), որոնք տարբեր տեսարաններ են պատկերում:

Կերպարների հետ կան նաև դրվագման ձևով գրված արձանագրություններ և այս բոլորը հաճախ ծածկված է լինում ոսկեջրով, թանկարժեք մետաղի տպավորություն թողնելու համար: Դրվագումը կատարվում էր ճկուն նյութի վրա արծաթաթերթի մեկ կամ երկու կողմից հարվածելու միջոցով, որն ստեղծում է ցցուն կերպարներ:

Բացի այս եղանակից, ուրիշ ձեռագրական կազմեր պատրաստված են զուգաթիվ ցանց-կենով (ֆրիզերան): Օգտագործված է նաև գծային փորագրումը, որը սակայն իր կատարման մակարդակով շատ է զիջում դրվագման եղանակին, հավանաբար գործիքների պակասության պատճառով: Կան որոշ տեսարաններ ձուլածո կտորներով հորինված: Օրինակ, Քրիստոսի ձուլածո մարմինը բեռների միջոցով ամրացվում էր արծաթյա թերթից ձևավորված խաչի վրա:

Նկատի ունենալով, որ այս կազմերի վրայի ցցուն քանդակները, մանավանդ դրվագումները, շփումից կամ էլ ճնշումից կարող էին վնասվել, ոսկերիչ վարպետը կազմի վրա ամրացնում էր արծաթյա կիսազնդիկներ, որոնք կազմի վրա զարդերը հեռու էին պահում սեղանի կամ գրակալի մակերեսից: Այս զնդիկները սկիզբ են առել արծաթ կազմը կաշվի վրա ամրացնելու անհրաժեշտությունից, որովհետև դրանք նախկինում եղել են բեռների զուլաներ: Գնդիկը պահպանում էր

⁷ Emile Molinier, «Les arts du métal», Paris, p. 29.

նաև կազմի կաշին, որովհետև կան շատ ձեռագրեր, որոնց կաշվե կազմը ծածկված է միայն արծաթյա զնդիկներով: Դրանք գետնի վրա էին դարձնում ձեռագրի որոշ անկյուններում, կամ էլ բազմաթիվ տեղերում, երբեմն էլ իրենց հերթին կազմելով դարձանկարներ: Այս զնդիկների նշանակությունը ավելի պարզ կգառնա, եթե նկատի ունենանք, որ շատ դեպքերում կազմի, խաչերի և այլ մասերի վրա կան թանկագին ակներ (հակինթ, գմբուխտ, փիրուզա, նոնաքար և այլն), որոնք նույնպես կարող էին շփոթվելով վնասվել:

Մեծ վարպետությամբ են կատարված նաև ձեռագրերի փականները, որոնց մի մասը շղթայի ձևով է, իսկ ուրիշ մասը ժապավենի ծայրին արծաթյա կտորների վրա է ամրացված:

Իրենց գեղարվեստական ձևավորման տեսակետից արծաթյա կազմերը մեծ շահով կապ ունեն մանրանկարչական ձևերի հետ: Նախ ասենք, որ արծաթապատվել են գրեթե բացառապես Ավետարանները, այնպես որ պարզ է, թե կազմի վրա պետք է լինեին կամ խաչեր, կամ էլ ավետարանական տեսարաններ, ինչպես, օրինակ, Քրիստոսի ծնունդը, խաչելությունը կամ էլ Քրիստոսի, ինչպես նաև Աստվածածնի և ավետարանիչների կերպարները և այլն:

Հայկական արժեքավոր ձեռագրակազմեր կան նաև այլ վայրերում, մանավանդ Նորուսադեմի Ս. Հակոբյանց վանքում, որտեղ կա, օրինակ, մի հոյակապ ձեռագրակազմ⁸, որը հայ արվեստի մի բացառիկ գոհար է: Ձեռագիրը գրված է Սսի մեջ 1332-ին Լևոն Դ թագավորի օրոք, իսկ կազմը հորինված է, ըստ նրա վրայի արձանագրության, երկու տարի հետո (929): Առաջին երեսի վրա ու-

նի Քրիստոսի ծնունդը հրեշտակներով և մոգերով շրջապատված, իսկ մյուս երեսին քանդակված է խաչելությունը:

Ձեռագրերի արծաթապատման արվեստի հետ սերտորեն կապված է արծաթյա պահարանների պատրաստումը, քանի որ երկուսն էլ արծաթյա թերթերի վրա դրվազման եղանակն են օգտագործում: Դրանցից հնագույնը, որ մեզ հասել է, Կիլիկյան Սկևտավանքի պահարանն է, պատրաստված Կոստանդին Բ կաթողիկոսի (1286—1289) ջանքերով: Սա հորինված է նրա Սկևտավանքի վանահայր եղած տարիներին՝ 1293 թվականին: Հ. Ղ. Ալիշանը հրատարակել է⁹ այս պահարանի մանրամասն նկարագրությունը լուսանկարներով հանդերձ: Այս պահարանի վրա քանդակված են ոչ միայն բազմաթիվ անձնավորությունների դիմանկարներ (Ս. Գրիգոր, Աստվածածին, Ս. Վարդան, Հեթում Բ թագավոր և այլն), այլև 104 տողանոց մի ոտանավոր: Արվեստի մի ուրիշ զուգա-գործոց է նաև խոտակերաց Ս. Նշանը¹⁰, պատրաստված խաղրակյան իշխան էաշիի հրամանով (1300 թ.): Այստեղ ևս ցցուն կերպարները պատրաստված են զրբվազման միջոցով և ցույց են տալիս կատարողական արվեստի մեծ հմտություն:

Իհարկե, այսքանով չի կարելի սպառել այն առատ նյութը, որ մեզ տալիս է արծաթյա կազմերի ուսումնասիրությունը: Դրանք կարիք ունեն ավելի խոր և բազմակողմանի հետազոտման, որը պետք է կատարվի համեմատելով Մատենադարանի նյութերը հայկական այլ ձեռագրատներում և անհատական հավաքածուների մեջ պահվող արծաթյա ձեռագրակազմերի հետ:

⁹ Հ. Ղ. Ալիշան, «Միստան», Վենետիկ, 1885, էջ 107—112:

¹⁰ Գ. Եպիսկոպոս Հովսեփյան, «Ոսկերչական արվեստի մի նմուշ ԺԳ դարից (խոտակերաց Ս. Նշան)», «Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1912:

⁸ «Հայ հին արվեստներ», Անահիտ, 1929 մայիս—հունիս, էջ 56:

